

«ВІЧНІ ТЕМИ»: ПЕРЕГУК ВІКІВ
(ДО 300-РІЧЧЯ І. КАНТА)

Коли вчитуєшся в тексти Іммануїла Канта, складається враження, що щось подібне ти вже чув, читав, знайомився. І це відбувається не лише при читанні праць німецького філософа-просвітителя, родоначальника німецького ідеалізму, але завжди, коли гортаєш сторінки філософської класики. Дане відчуття чи не найкраще, в найбільш загальній формі, відображає банальне твердження, яке закріплює за філософією так звані «вічні теми». Правда, «вічні теми» чомусь хвилюють кожний раз, в кожному історичну добу, кожному особистість, кожного, хто відчуває себе на стрижні епохи, знаходиться на інтелектуальній передовій свого часу.

Сказавши це, піймав себе на тому, що висловлене не зовсім справедливе стосовно інших людей. Адже всі люди різні, як прийнято сьогодні говорити. Різні не в тому сенсі, що в кожного своя істина, як про це говорили софісти, хоч і софістів сьогодні вистачає, а в тому, що до об'єктивної істини у кожного свій шлях. В науковому пізнанні шлях до істини пролягає через гіпотезу. В цьому сенсі до пори до часу істина, допоки вона не визріла, не вилуцилась із гори гіпотез існує у формі догадки, передбачення.

Та найцікавіше те, що «вічні теми» існують в історичному часі. Як зрозуміти зацікавленість ними в усі часи? На перший погляд, виходить парадокс: часи змінюються, змінюються люди та умови їхнього існування, а «вічні теми» продовжують хвилювати, будоражити, заставляють знову і знову до них повертатись. Очевидно, що, не дивлячись на їхню «вічність», вони все ж конкретизуються кожним сучасником, пристосовуються ним до все нових умов існування, доопрацьовуються та дорозвиваються у відповідності з останніми. Значить «вічність» проблем, які досліджуються філософією, не є вічністю в банальному сенсі слова. Тут, як і в будь-якому живому процесі, міститься протиріччя, розвиток і відтворення якого складає сутність будь-якого пізнання, в тому числі і перш за все філософського.

Виходячи із сказаного, можна не дивуватись, що між філософськими ідеями різних учень та часів існує певний перегук, що філософські вчення минулого не здаються в архів, а продовжують функціонувати і взаємодіяти з ідеями сучасними, вибиваючи іскру нових ідей. Тому і складається враження, коли перечитуєш класику, що щось подібне уже було. Нехай не в такій формі, нехай інколи невиразно, нехай натяком, але враження, що ми постійно перебуваємо в окресленому полі перманентного пошуку істини, залишається.

Так і з І. Кантом та його дослідженням пізнавальних можливостей людського розуму. Вже в античній філософії питання про те, як можлива істина та де її шукати хвилювало і софістів, і Сократа, і Платона, і Аристотеля, і всіх наступних мислителів. Якщо проаналізувати різночитання, що мають місце у світогляді названих філософів, то кидається у вічі, що загальною проблемою спотикань для них була проблема одиничного та загального, узгодження сталості та розвитку, ідея об'єктивної істини.

Ця проблема уже існувала у досократиків. Наприклад, у Зенона Елейського. Не виявивши снаги на поняттєве вираження руху, він змушений був відмовитись від ідеї істинного його існування. А проблема полягала в тому, що не під силу було йому в той час усвідомити єдність руху і спокою. Він абсолютно розмежував дві сторони єдиного процесу, розірвав їх. Його розуміння спокою зводилось до абсолютного протиставлення рухові. Спокій ним визначався як відсутність руху, тоді як ми знаємо сьогодні, що спокій — це не відсутність руху, а нескінченно мала його величина, яку ми можемо проігнорувати і прирівняти до нуля, тобто назвати спокоем.

Софісти, намагаючись віднайти, як би ми сьогодні сказали, теоретичні основи своєї практичної діяльності, де такою діяльністю для них була діяльність освітня, не справившись із визначенням умов можливості існування об'єктивної істини, прийшли до висновку, що істини об'єктивної не існує. Відповідно, істина суб'єктивна, відносна, одним словом, у кожного вона своя. Відносна в тому сенсі, що вона відноситься до суб'єкта, залежить від нього, а значить, не об'єктивна, не єдина, не загальна, не спільна для всіх.

Правда, таке розуміння істини дуже швидко дискредитувало себе. Вже сучасний їм Сократ релятивне розуміння істини не лише висміював, але й намагався «виправити», усунути неузгодженість такої позиції з реальним станом речей та практичними потребами, які спростовували відносність істини. Намагання користуватись таким чином усвідомленою істиною заводило в глухий кут. Виникла потреба у перегляді релятивної позиції в розумінні істини, її уточненні.

Сократ вирішив проблему істини в дивний спосіб, закликавши шукати її в собі. Його знамените: «Пізнай самого себе», маючи на меті усунути суб'єктивність знання, орієнтувало спрагло до істини на пошук об'єктивності в суб'єкті. Але навіть таке трактування об'єктивного знання значило дуже багато в контексті діалогу Сократа із софістами. Виявилось, що пізнання істини не проста справа, що вона можлива через діалог, що вона дійсно існує через людину і завдяки їй, проте не залежить від людини в тому сенсі, як її трактували софісти. Не явно, але в позиції Сократа вже усвідомлюється, що істина є результатом активності людини, а не

пасивного сприйняття оточуючого світу.

Особиста трагедія Сократа, смертний вирок за «вигадування нових богів», показала ще одну суттєву рису прагнення до пізнання об'єктивної істини. Виявилось, що пізнання істини не є виключно особистою справою, що істина зачіпає життя окремих людей і суспільство в цілому, що пошук істини і її відстоювання може коштувати життя. Врешті-решт, що істина вимагає мужності, оскільки вона є суспільною категорією.

Неузгодженість між вимогою шукати об'єктивну істину, декларуванням її необхідності і пошуком її в собі, що мала місце у філософії Сократа, була лише зайвим підтвердженням складності проблеми. Адже дійсно, коли кожний буде шукати об'єктивну істину в собі, то невідомо — знайде цей кожний істину об'єктивну, спільну, загальну для всіх, чи знову... кожен свою.

Таким чином, діяльність Сократа на поприщі пошуку об'єктивного знання за характером виконання цього завдання, як не дивно, нагадувала за результатом щось дуже схоже до того, що продукували софісти. За наміром Сократ переважав софістів, був їхнім опонентом. Його позиція мала свою аргументацію, приклади із реального життя, але була явно недостатньою. Недостатньою не лише в тому сенсі, що приклад з красою і чим вона є сама по собі є сумнівним аргументом, оскільки кожен може сказати, що «на колір і смак друзів немає», але й тому, що будь-яка об'єктивність, яка існує в розумі і лише в розумі не може претендувати на статус незалежності від суб'єкта. А це означає, що суб'єктивність, відносність істини, її залежність від суб'єкта, Сократом не була подолана.

Однак, зроблене Сократом в історичному контексті є дуже і дуже важливим. Він відчув, здогадався, зрозумів, що в процесі пізнання істини беруть участь якісь наявні в розумі форми, які не зводяться до баченого, того, що сприймається чуттями, що знання не зводиться до сприйняття предметів та їх властивостей. Предмети пізнання змінюються, думки людей змінюються, а об'єктивна істина, істинне знання, якщо воно є таким, має бути незмінним. Принаймні, так вважалось на той час. І саме такої думки дотримувався Сократ, не дивлячись на те, що був прихильником твердження, що «в спорі народжується істина», де ключовим поняттям є «народжується».

Це протиріччя ще не раз у різних формах буде повертатись у вчення наступних філософів і, до речі, не тільки філософів, але й натуралістів. Уже в XVII столітті, коли ідея розвитку на новому етапі її становлення почне пробивати собі дорогу, шведський біолог Карл Лінней, вибудувавши ієрархію живої природи, взявши за основу ускладнення будови рослин і тварин, буде наполягати на тому, що створені богом рослини і тварини є незмінними.

В часи ж Сократа, серед його прихильників, вважалось, що тільки те

знання, яке не змінюється від людини до людини може претендувати на істинність. Не знайшов Сократ іншого місця «розміщення» істини, як тільки в розумі. Звідси й його заклик: «Пізнай самого себе!».

Логіка розвитку пізнання підштовхнула Платона, гарячого шанувальника філософії Сократа, на пошук предмета пізнання за межами не лише людини, але й за межами світу матеріальних речей взагалі. Адже змінам підлягають як думки людей, так і матеріальні речі, відповідно, на думку Платона, предметом істини об'єктивної та незмінної може бути лише незмінне, нерухоме утворення. Таким утворенням він визнав ідеї. Для того щоб забезпечити їм незмінність, він змушений був винести їх за межі матеріального світу. Так виникли два світи: світ матеріальних речей і світ ідей.

Виникає питання: а чи були підстави у Платона для такого розуміння світу і його пізнання? Існування світу ідей за межами цього світу, світу матеріальних речей є вигадкою Платона, чи відкриттям важливого моменту пізнавального процесу? Схиляюсь до того, що теорія Платона була результатом творчого підходу до осмислення реальності як світу, так і його пізнання, а не довільними, марними міркуваннями? Наскільки його вирішення проблеми умов можливості істинного знання є достатнім, коректним та прийнятним — це вже інше питання. Навколо нього дискусії продовжуються по сьогоднішній день. Так наприклад, Карл Поппер вважав, що вчення Платона про ідеї, яке стало основою його вчення про ідеальну державу, є глибинним історико-теоретичним фундаментом тоталітарних держав.

Що ж такого підмітив афінський мислитель у реальному житті, з якими фактами стикався, які, можливо, стали базою для його узагальнень і висновків, що лягли в основу філософського вчення про ідеї?

Поміркуємо над цим питанням. Наприклад, усіх чоловіків, що мають синів і дочок, називають батьками. Реальні батьки смертні, не вічні. Померлих батьків змінюють їхні сини і так продовжується, допоки існують люди. Але при цьому поняття «батько» залишається, воно «переживає» реальних тілесних батьків, триває значно довше, ніж життя окремих людей. Для кожного нового батька, коли він стає таким, поняття батька уже існує. Складається враження, що ідея, поняття «батько» існує не просто раніше реального батька, а є первинним до реально існуючих батьків. А звідси вже недалеко до батька всіх батьків — «отця небесного».

У Платона такою загальною ідеєю виступає ідея Блага. Пізніше ідея Блага через соціальні та гносеологічні трансформації перетвориться у Бога, від імені якого його земні представники, як від істини у вищій інстанції, будуть здійснювати свої не зовсім божі діяння, включаючи інквізицію. Власне, мова йде не лише про фашизм і комунізм, як у Карла Поппера, але й про можливість довершеності істини, можливості її

досягнення в абсолютному сенсі. Фашизм і комунізм — це лише окремі випадки реальних спроб реалізації абсолютної істини в історії. Цілком можливо, що подібні спроби під іншими гаслами в майбутньому можуть повторитись.

Власне, що зробив Платон для філософії? Він відкрив понятійний характер людського мислення. Чи коректно в його філософії сформульовано дане відкриття? Судячи із тих заперечень, які спрямував проти окремого існування ідей його сучасник і учень Аристотель, виходить, що ні.

Критику Аристотелем вчення Платона неможливо назвати ворожою, скоріше це було дружнім запереченням, в основі якого лежала повага та вдячність учителю за знання, які він отримав, перебуваючи в академії протягом 20 років. Навіть певна інвектива на адресу свого наставника, яка, як передає традиція, пролунала із уст Аристотеля у формі: «Платон мені друг, але істина дорожча», не дає підстав твердити, що він перестав вважати свого вчителя другом. Скоріше всього, це була рельєфна, випукла, виразна, навіть епатажна форма спілкування з читачами, спосіб звернути увагу на недоліки вчення попередника і повернути увагу до своїх міркувань та їх обґрунтування. Тим більше, що, як здається, Аристотель розумів — справжня дружба, що поєднувала його з учителем, могла бути і була істинною, справжньою. Неістинна дружба дружбою не є. Протиставлення дружби істині, а істини дружбі руйнує те й друге.

Сказане свідчить про те, що філософське осмислення світу — це процес. Що це саме так, переконуємось, коли в аргументованому розгортанні своїх міркувань стосовно істинного пізнання, Аристотель звертається до вчення Сократа, зауважуючи, що вже останній спробував відділити «ідеї від матеріальних речей, але цього не зробив і правильно вчинив». Тут ми спостерігаємо, як в одному інтелектуальному полі взаємодіють різні погляди, доповнюючи один одного, в результаті чого розвивається та шліфується людське мислення. Цей процес відбувається не лише серед сучасників. Перегук ідей через віки має місце протягом всієї історії розвитку людського інтелекту.

На новому витку інтелектуального розвитку в особі Рене Декарта ми знову фіксуємо оновлення ідеї про наявність в людському розумі «самоочевидних істин», які становлять основу наукового пізнання, фундамент дедуктивного доведення. Але й тут не обходиться без «дружньої» критики. Адже пояснення Рене Декартом «самоочевидних істин» нібито їхньою «вродженістю», за якими «стоїть» Бог, є нічим іншим, як пояснення невідомого через невідоме. Тому й не дивно, що цей «недолік» взявся виправляти голландський мислитель Бенедикт Спіноза.

В той чи інший спосіб проблему істинного знання намагались розв'язати практично всі філософи різних часів і народів, звертаючись при

цьому до вчень своїх попередників. Не є винятком і творчість Іммануїла Канта.

Продовжуючи традицію пошуку правдивих закономірностей у пізнанні істини, родоначальник німецької класичної філософії, або, як сьогодні говорять, німецького ідеалізму, не лише виявив у розумі форми, без яких неможливе пізнання, але й описав їх, дав їм визначення. Ними виявились, за І. Кантом, «чисті», апріорні форми пізнання. Він розробив таблицю категорій за кількістю, якістю, відношенням та модальністю і визначив ідеї розуму, що функціонують як принципи в процесі пізнання. «Якщо розсудок, — зазначав він, — є здатністю створювати єдність явищ за допомогою правил, то розум є здатністю створювати єдність правил розсудку за принципами» [1, с. 342]. Правда, звідки взяли категорії людського мислення, так звані апріорні форми розуму, І. Кант так і не визначив. Однак, до честі філософа, він не вважав результати своїх досліджень абсолютно завершеними і допустив, що відповідь на ці та інші питання дадуть наступні покоління.

Завершуючи своє коротке есе, необхідно, очевидно, зазначити, що, як виявили подальші дослідження, поняття нашого мислення сформовані історичною практикою, які кожен з нас застає уже «готовими», ніби «апріорними». Будучи успадкованими нами, вони все ж «пульсують», розвиваються, про що свідчить філософія Гегеля та інші вчення, зокрема й ідея ідеальних історичних типів Макса Вебера, що для нас означає: в міру розвитку наукового знання його підвалини періодично оновлюються.

Література

1. Кант Ім. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. К.: Юніверс, 2000. 504 с.